Vikipeedia

Koosa keel

Koosa keel on bantu keelte hulka kuuluv toonikeel, mida kõneldakse Lõuna-Aafrika Vabariigi rannikuäärses Transkei ja KwaZulu-Natal piirkonnas ning ka Botswanas ja Lesothos. Koosa keel kuulub Nigeri-Kordofani hõimkonda, Atlandi keelkonda ja bantu keelte S-rühma nguni alarühma keelte alla. Koosa keele lähimad sugulased on teised nguni keeled: suulu, nbedele ja svaasi keel. Koosa keelt on suuresti mõjutanud kokkupuude khoisani keeltega. Sellest annab tunnistust imihäälikute olemasolu. Arvatakse ka, et ligikaudu 15% koosa keele sõnavarast moodustavad khoisani laenud. Tänapäeval on koosa keelde laenanud sõnu ka afrikaani ja inglise keelest. Koosa keel on levikult teine kodune keel Lõuna-Aafrikas, jäädes alla vaid suulu keele. Olles üks üheteistkümnest Lõuna-Aafrika Vabariigi rahvuskeelest, õpetatakse seda nii sealsetes alg- kui ka keskkoolides.[2] Lõuna-Aafrika Vabariigis kõneles seda 2006. aasta seisuga umbes 7,8 miljonit inimest (2006).[1]

Koosa keel	
Kõneldakse	Lõuna-Aafrika Vabariigis Lesothos Botswanas
Kokku kõnelejaid	7,8 miljonit (2006) [1]
Keelesugulus	Nigeri-Kordofani hõimkond ▪ Atlandi keelkond ▪ bantu keeled ▪ S-rühm ▪ nguni keeled ▪ **koosa keel**

Koosa keelt kodukeelena kõnelevate lõuna-aafriklaste osakaal:

0–20%	60–80%
20–40%	80–100%
40–60%	

Sisukord

Arvsõnad

Üks	*nye*
Kaks	*mbini*
Kolm	*ntathu*
Neli	*ne*
Viis	*hlanu*
Kuus	*thandathu*
Seitse	*sixhenxe*
Kaheksa	*sibhozo*
Üheksa	*sithoba*
Kümme	*shumi*

Dialektid

Koosa keelel on mitmeid erinevaid dialekte. On eristatud Gealeka, Ndlambe, Gaika (Ncqika), Thembu, Bomvana, Mpondomse (Mpondomisi), Mpondo, Xesibe, Rhathabe, Bhaca, Cele, Hlubi, Mfengu dialekti.[3]

Kiri

Koosa keel kasutab ladina tähestikku. Ladina tähestikul põhinev süsteem koosa keele kirjapanekuks pärineb 19. sajandi algusest kristlikelt misjonäridelt. Keeles kasutatakse ka mitmesuguseid grafeemide kombinatsioone väljendamaks imihäälikuid, mida ladina tähestik märkida ei võimalda.[4]

Häälikud

Koosa keele vokaalid on a, e, i, o ja u, mis esinevad nii pikalt kui ka lühikeselt, moodustades niimoodi 10 eri vokaali.

Koosa keel on toonikeel, millel on kaks erinevat foneemilist tooni: kõrge ja madal. Toonist sõltub leksikaalne tähendus. Tavaliselt ei ole kirjapildis tooni märgitud, ent juhul, kui seda on siiski tehtud, näeb see välja nii: a [à], á [á], â [áà], ä [àá]. Pikad vokaalid on foneemilised, aga tavaliselt neid kirjapildis ei märgita. Erandjuhtudeks on tähed â ja ä, mis on tekkinud kahe erineva tooniga vokaali topeldumise teel ning mille tulemusel on moodustunud kaks kontuurtooni (â kõrge-madal =kukkumine, ä madal-kõrge =tõusmine).

Koosa keeles on rikkalikult ebatavalisi konsonante. Sellised on näiteks häälduselundite üksteise vastu imemisel tekkivad artikuleeritavad häälikud ehk imihäälikud. Koosa keeles on kasutusel kolm põhilist imihäälikut, mida kirjapildis tähistatakse c-tähega (dentaalne imihäälik), x-tähega (külghäälik) ja q-tähega (hambasombuhäälik). Tooni kirjapildis ei märgita, kuigi sellest sõltub leksikaalne tähendus. Keerukamaid imihäälikuid saab moodustada kombineerides ´c´, ´x´ ja ´q´ häälikut ühe või kahe ninahäälikuga või hääldades imihäälikuid peaaegu üheaegselt ´k´ või ´g´-ga.[5] Kolme põhilisemat imihäälikut saab kuuldavale tuua viiel erineval moel, seega on keeles kokku 15 imihäälikut. Viie dentaalse imihääliku moodustamiseks suunatakse keel vastu hammaste tagakülge. Viie külghääliku moodustamisel osalevad keele küljed. Viit hambasombuhäälikut moodustatakse, suunates keeleots vastu suulage.[2]

Lingvistilised omadused

Koosa keel on aglutineeriv keel, milles on sõnatüvedele liitunud ridamisi prefikseid ja sufikseid. Nagu ka teistes bantu keeltes, on koosa keele nimisõnad jagatud viieteistkümnesse morfoloogilisse klassi, kus ainsuse ja mitmuse väljendamiseks on kasutusel eri prefiksid. Nimisõnafraasi laiendiliikmed peavad ühilduma

vastava nimisõna sooga. Sõnajärg lauses on subjekt-verb-objekt (SVO).

Verbid on moodustatud afiksitega, mis märgivad subjekti, objekti, tempust, aspekti ja kõneviisi. Lause eri osad peavad ühilduma oma klassis ja arvus.

a	b	bh	d	dl	dy	e	en	f	g	gr	h
[a/ɑ]	[ɓ]	[b̥]	[d̥]	[ɮ̊]	[ɟ̊]	[e]	[ŋ]	[f]	[g̊]	[ɣ̊]	[ɦ]
hl	i	j	k	kh	kr	l	m	mbh	n	nd	ndl
[ɬ]	[i]	[d̥ʒ̊]	[k]	[kʰ]	[kx]	[l]	[m, m̩]	[mb̥]	[n, n̩]	[nd̥]	[ndɮ̊]
ndy	ng	ng'	nj	ntsh	ng	o	p	ph	r	rh	s
[ɲɟ]	[ŋg]	[ŋ]	[ɲdʒ]	[ntʃ]	[ŋ]	[ɒ/o]	[p]	[pʰ]	[r]	[x]	[s]
sh	t	th	tl	tsh	ty	u	v	w	y	z	
[ʃ]	[t]	[tʰ]	[tɬ]	[tʃʰ]	[c]	[u]	[v]	[w]	[j]	[z]	

imihäälikud:

c	ch	gc	nc	ngc	nkc
[ǀ]	[ǀʰ]	[ǀg̊]	[ŋǀ]	[ŋǀg]	[ŋkǀ]
q	qh	gq	nq	ngq	nkq
[ǃ]	[ǃʰ]	[ǃg̊]	[ŋǃ]	[ŋǃg]	[ŋkǃ]
x	xh	gx	nx	ngx	nkx
[ǁ]	[ǁʰ]	[ǁg̊]	[ŋǁ]	[ŋǁg]	[ŋkǁ]

koosa keele häälikud

*uku**dlala***	mängima
*uku**bona***	nägema
***um**ntwana*	laps
***aba**ntwana*	lapsed
***um**ntwana **uya**dlala*	laps mängib
***aba**ntwana **baya**dlala*	lapsed mängivad
***in**doda*	mees
***ama**doda*	mehed
***in**doda **i**yambona umntwana*	mees näeb last
***ama**doda **a**yababona abantwana*	mehed näevad lapsi

Verbidega seotud seaduspärasused[6]

1. Verbi infinitiiv kannab 15. klassile omast prefiksit (-*uku*) ja funktsioneerib nagu sellesse klassi kuuluv nimisõna.

```
Ukutya: u-ku-tya: suurendussõna u, prefiks ku, tüvi -tya
```

2. *Ukutya* tähendab nii verbi "sööma" kui ka nimisõna "toit". Verbina saab seda pöörata koos teiste verbidega.

```
Kukutya oku – see on toit
Ndiyafuna ukutya – ma tahan süüa
```

3. Tulevik moodustatakse vormide *ukuza* (tulema) ja suurendusvormita infinitiivi (vokatiivi) abil.

```
Ndiza kuhamba – ma hakkan kõndima
```

4. Subjekt ehk tegevuse kandja liitub tegusõnaga enamjaolt kõigis tempustes.

```
Ndihamba – mina kõnnin
Uhambile – sina kõndisid / tema kõndis ( madal u =sina, kõrge u =tema)
Sihambe – me kõnnime
```

5. Objekt liitub tegusõna olevikuvormi *-ya-* lõppu.

```
Ndiyambona – ma näen teda
```

6. Kolmanda isiku puhul peavad kõik ühildumised olema vastavuses subjekti ja objekti klassiga.

```
Bayalubona – nemad (II klass) näevad seda (XI klass)
```

7. Objekti väljendav morfeem võib olla asetatud infinitiivi keskele.

```
Ukulubona – seda nägema (XI klass)
```

Prefiksid ja nende kasutus [6]

KLASS	PREFIKS	KIRJELDUS
I	um	ainsus, isikulised asesõnad
II	aba	mitmus I klassi jaoks
Ia	u	ainsus, isikulised pärisnimed, suguluse mõisted, mõningad isikulised asesõnad ja loomad
IIa	oo	Ia mitmus
III	um	ainsus, üksnes mitteisikuline, anatoomiaterminid, puude nimed, mõningad verbidest tuletatud nimisõnad
IV	imi	III klassi mitmus
V	i/ Ili	ainsus, anatoomiaterminid, nimisõnad konkreetsete isikute või etniliste gruppide kohta, isikulised asesõnad, laensõnad, mõningad loomad
VI	ama	V klassi mitmus, vedelikud ja abstraktsed nimisõnad
VII	isi	ainsus, keeled ja kultuurilised traditsioonid, võõrsõnad algustähega "s", järgarvud, kindlad isikulised asesõnad
VIII	izi	VII klassi mitmus
IX	I, In, Im	ainsus, loomade nimetused, teistest keeltest pärinevad sõnad, mõningad isikulised asesõnad
X	Ii, Iin, Izin, lim	IX klassi mitmus
XI	ulu, u	ainsus, kindlad verbidest tuletatud nimisõnad (mitmus on X klass)
XIV	ubu	mitmuseta ainsuse vormid, kindlad abstraktsed nimisõnad
XV	uku/ ukw	gerundiumivorm

Asesõnad

Koosa keele asesõnad jagunevad neljaks:[6]

- absoluutsed asesõnad (*Izimelabizo zoqobo*);
- superlatiivsed asesõnad (*Izimelabizo zogxininiso*);
- possessiivpronoomenid ehk omastavad asesõnad (*Izimelabizo zomnini*);
- demonstratiivpronoomenid ehk näitavad asesõnad (*Izimelabizo zokwalatha/zokukhomba/izalathisi/izikhombisi*).

Muud huvitavat

Legendaarne Lõuna-Aafrika laulja Miriam Makeba

Esimene koosakeelne trükis anti välja 1834. aastal, see oli koosa keele grammatika.[7] Piibli koosakeelne tõlge ilmus 1859. aastal. Esimese koosakeelse Piibli tõlkija oli osaliselt inglane Henry Hare Dugmore.

Alates aastast 1997 koosneb Lõuna-Aafrika Vabariigi hümn mitmesuguse päritoluga osistest. Nimelt on selles kombineeritud ingliskeelsed sõnad katkenditega hümnidest "Nkosi Sikelel' iAfrika" (Jumal, õnnista Aafrikat) ja "Die Stem van Suid-Afrika" (Lõuna-Aafrika kutse). Hümni sõnades on kasutatud viit Lõuna-Aafrika Vabariigis levinumat keelt. Hümni esimene salm on koosakeelne.

Nkosi sikelel' iAfrika Maluphakanyisw' uphondo lwayo.

Tõlge: Jumal, õnnista Aafrikat; Tõusku tema sarv kõrgele.

Lõuna-Aafrika ringhäälinguliit edastab koosakeelseid saateid nii raadiojaamades (Umhiobo Wenene FM) kui ka televisioonis. Koosa keeles on avaldatud rohkelt kirjandust ning ilmuvad ajalehed ja ajakirjad. Luuakse ka koosakeelseid filme, näidendeid ja muusikat. Rahvusvaheliselt tuntuimaks koosakeelsete laulude esitajaks on Miriam Makeba, kelle laulud "Qongqothwane" ja "Baxabene Oxamu" sisaldavad rohkelt imihäälikuid.[2]

Alates 2003. aastast tegutseb koosakeelne Vikipeedia.

Viited

1. The Ethnologue. Xhosa, a language of South Africa. (http://www.ethnologue.com/language/xho) Kasutatud 25.10.2013. (inglise keeles)
2. Austin, Peter K. 2009. "Tuhat keelt". «Koolibri»
3. Ethnologue: Languages of the World, 15th Edition (2005) . Languages of South Africa . (http://archive.ethnologue.com/15/show_country.asp?name=ZA.) Kasutatud 25.10.2013. (inglise keeles)
4. UCLA Language Materials Project. Xhosa (http://www.lmp.ucla.edu/Profile.aspx?LangID=21&menu=004.) Kasutatud 25.10.2013. (inglise keeles)
5. Comrie, B. , Matthews, S. , Polinsky, M. 2001. Keelteatlas. Maailma keelte päritolu ja areng. «Koolibri»
6. The Kamusi Project. Xhosa (http://kamusi.org/languages/xhosa.) Kasutatud 25.10.2013. (inglise keeles)
7. Xhosa (isiXhosa) (http://www.omniglot.com/writing/xhosa.htm.) Kasutatud 25.10.2013. (inglise keeles)

 Wikivoyage info: **Xhosa phrasebook (https://wikivoyage.org/wiki/Xhosa_phrasebook)**
